

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УРУГЛАР СОЛУНУ

СЫДЫЧЫГАШ

№ 13 Апрель 2008
(2877) вторник чыл

1945 чылдың март 1-де үндезилеттинген.
1990 чылдың февраль 1-де катап тургустунган.

Хүннүң үнү: 7.06; ажары: 20.02
Хүн тургустуну үнү: 12.56.
Айнык үнү: 5.48
Ажары: 13.33.

Солун вторник санында үнөр.
Садар өртээ дугуржулга езугаар.

• Аныяк бизнесменнерниң 10-гу хоорай ужуражылгазы

СЫДАЫСТЫҢ МЕДЭЭЛЕРИ ЧАА ҮЕНИҢ ПИОНЕРИЯЗЫН ТУРГУЗАРЫН САНАПДААН

Россия Федерация-
ының девискээринге
уругларның болгаш элээ-
дилерниң хөй-ниити орга-
низациязын (ооң мурнун-
дагы пионер организа-
циязы ышкаш) катап тур-
гузарының чугулазынын
дугайында Бүгү Росси-
яның педагогика хура-
лының III сьездизинге
тугаалашкан. Бо хүннерде
Россия Федерациязынын
девискээринде 1500 хире
уругларның, элээдилерниң

болгаш аныяктарның аңгы-
аңгы, ооң иштинде пио-
нерлерниң организация-
лары, каттыжышкынна-
ры ажилдап турар. Регион-
нарның арга-дуржулга-
зынга даянып тургаш, бо
бүгү тарамык организа-
цияларны каттыштырып
турар бүгү чурт деннелинге
ажылдаар, чаңгыс аай чаа
организацияны тургузарын
үе негеп келгенин сьез-
диниң киржикчилери чу-
гаалаан.

АМГЫ ҮЕНИИ-БИЛЕ ДЕРЭЭН АВТОБУСТАРНЫ АЛЫР

2008 чылда “Өөре-
дилге” национал телеви-
лел езугаар өөредилге
албан черлеринге садып
ап турар бүгү көдээ шко-
лалар автобустары на-
вигация системазы-биле
дериттинген болур. Бо со-
рулгага федералдыг бюд-
жеттен 0.2 млрд. рубльди

тускайлаар. Ийи чыл иш-
тинде национал телеви-
лелди боттандырып турар
үеде 3100 автобустарны
федералдыг бюджеттин, а
3700 автобустарны регион-
нарның боттарының акша-
хөрөңгизи-биле школалар-
га садып берген.

5 ЧЫП ЭРТКЕНИНГЕ ТУРАСКААДЫП

Эрткен улуг хүнде, март 30-де, В.Көк-оол аттыг
хөгжүм-шии театрынга “Тыва метеорит” деп
театржыткан шоу-концерт болган. Ооң күүседикчилери
Санкт-Петербургтуң театр Академиязын 2005 чылда
дооскан Тыва национал студиязы.

Бо аныяк артистер 5 чыл бурунгаар, март айның
13-те, бо концертин доостурган доцент, профессор
башкылары-биле хөгжүм-шии театрынга ойнааш,
Тываның чаа аныяк кадрлары болуп кирген.

Концертти көрүкчүлөр улуг сонургал-биле
көргөн. Аныяк артистерниң дооскандан бээр 5 чыл
эрткенинге турскааткан оюн-көргүзүү апрель айда
хөгжүм-шии театрынга болуп эрттер.

БИЗНЕС-ИНКУБАТОР

Сайгарлыкчылар хүнүнге турскаадып, Тывага
бизнес-инкубатор ажыттынар. Ол дугайында ТР-ниң
Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Сергей Тен-
дыңнаткан.

Бизнес-инкубатор
“Хладоккомбинаттың”
баазазынга тургустунар.
Ында септелгени кылган.
Бизнес-инкубатор Рос-
сияның экономиктиг хөг-

жүлде яамызының 2005
чылда эрттиргени конкур-
сун түннели-биле респуб-
ликага үндүрүп берген
акша-төгерик-биле тургус-
тунуп турар.

ҮРЕ-ТҮҢЧЕЛДИГ АЖЫПДААН

Эжишкилер Долаана Баанай биле Шончалай Мөгедир чапсар үезинде
(Кызылдың №9 гимназиязы, 11 “в” класс)

Кызылдың №9 гимназиязының командазы башкылары-биле аныяк
бизнесменнер ужуражылгазында

Часкы дыштанылга үезинде хоорайның школачылары онгу юбилейлиг аныяк
бизнесменнер ужуражылгазынга чыгып келгеннер. Ук хемчег “Аныяк” өөредилге
төвүнге болуп эрткен. Аңаа хоорайның школалары командалар аайы-биле (бир
команда — 10 киж) аңгы-аңгы секцияларга чарлып алгаш ажилдаан.

2008 ЧЫЛ — РОССИЯ

“Күрүнениң болгаш ниибилелдин хөгжүлдөзүнө өг-бүлениң чугула ролун өөренип көргөш, 2008 чылды Россия Федерациязынга өг-бүлө чылы кылдыр чарлаар”

В.В. Путин.

(Россия Федерациязының Президентизинин 2007 чылдың июнь 14-те № 761 Чарлы).

ААС-КЕЖИКТИГ ӨГ-БҮЛЕ

Тес-Хем кожуунун Берт-Даг сумузунун чурттакчылары Көк-оол, Арина Кара-оолдарның өг-бүлөзүнө үш ийистер төрүттүнген. Чаптанчыг чаштарга ада-иези Соруктуг, Белек, Күзел деп аттарны, Быжынды, Улашкы, Чамашкы деп шола аттарны тывыскаан. Амгы үеде бичии чаштар каң-кадык өзүп-мандып турарлар. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол эрткен чылын аас-кежиктиг өг-бүлөгө Кызыл хоорайга чаагайжыды туттунган бажыңны бээрин аазаан турган. Бо хүннерде чаптанчыг үш чаш ада-иези-биле Кызыл хоорайда чурттап турар.

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ ЫДЫКТЫГ

Өг-бүлө кижиги бүрүзүңге эн-не ыдыктыг. Ынчангаш өг-бүлө күрүненин, ниибилелдин үндөзүн дээр чөп. Чогаалчылар, композиторлар өг-бүлө, өг-бүлениң чылыгы, чырыгы — авалар дугайында сагыш сеткилди доюлдуруп кээр чеже чараш шүлүктөрүн, ырларын биживээн дээрл. Амгы үеде күрүне өг-бүлелерже улуг кичээнгейни салып, амыдыралы чедимчелиг болзун дээш хемчеглерин ап, деткимчени көргүзүп турары өөрүнчүг. Ындыг мерген угаанныг, буянынг политиканы бистиң Президентивис Владимир Владимирович Путин база оон салгакчызы, чоокта чаа Президент кылдыр сонгуктан Дмитрий Анатольевич Медведев олар чорудуп турар.

Өг-бүлелерниң амыдыралын экижидер, быжыглаар дээн күрүнениң

политиказының ачызында дыка хөй өг-бүлелер банкылардан чээлилерни алгаш мал-маганны, машина-балгатты, бажың тудар материалдарны дээш өске-даа чүүлдерни садып ап турар. Бистиң суурда безин ындыг өг-бүлелер эвээш эвес. Хөй ажы-төлдүг, ылангыя ийиги уруглуг болган аныяк өг-бүлелер күрүнениң онза кичээнгейинде апарганынга кым өөрүвес боор.

Өг-бүлелерниң салым-чаяанныг, өөредилгеге сундулуг, кызымак уруг-дарыы эртемнер олимпиадаларында, эртем-практиктиг конференцияларга илдепкейлиг кижирп, быжыг билиин көргүзүп тургаш дээди өөредилге черлеринче шылгалда чокка безин кирип ап болур апарган.

Ындыгларның би-

рээзинге мээң угбам Салбак Эртине хамааржыр. Ол тыва, англи дылдарның дугайында шинчилел ажылын бижээш, “Келир үеже базым” деп республиканың эртем-практиктиг конференциязынга бедик үнелди ап, шаңнадып-мактаткаш. Тываның күрүне университетинин дыл факультетинче кирип аар аргалыг болган. Ол ам бо хүннерде үшкү курста чедишкенин өөренип турар.

Кижиги бүрүзү дег өг-бүлөмге чоргаарларын мен. Ылангыя кырган-авам Баазан Кечиловна Эртине менээ эн-не эргим болгаш хүндүткелдиг. Ол он бир ажы-төлдүң ынак авазы, “Маадыр-ие” хүндүлүг аттың эдилекчизи. Ада-чуртуң Улуг дайынының үезинде кырган-авамның өг-бүлөзи Кызыл Армияга, совет

улуска бүгү тыва чон-биле бир дөмей улуг дузазын көргүскен. Олар 70 хой, өшкүзүн, 27 эң шынак, чүгүрүк аъттарын бергенден аңгыда, 70 хол-хаптарын, 50 уктарны, 27 хой кежи тоннаарны аргып, даарап берип, фронтуга дузалаан. Кырган-авамыс бо хүннерде 77 харлыг-даа болза, адак-бышкаа чиик, уругларының уругларын карактажып, арга-сүмезин, чагыын берип орат.

Ол ышкаш мээң алды даайларым, даай-аваларым шупту дээди эртемниг башкылар, чээрби ажыг чылдарда школаларда ажылдап, чоннуң ажы-төлүн өөредир, кижизидер херкеке улуг үлүг-хуузун кирип чоруурлар. Оларның аразындан Нина даай-авам чогаал ажылынга хандыкшылдыг, шүлүк

ӨӨРҮШКҮМ,

ЧОРГААРАПЫМ

Бажым суйбап эргелешч
Чассыда бээр,
Ажы-төл дээш кезээ шагды
Сагышсыраар,
Эки чор деп чагып-сугаар,
Чытыг ошту,
Эргим авам өөрүшкүм,
Чоргааралым,
Авам чорда — хөңүм чоргаар,
Авам чорда — шупту чүве
Чырык, чылыг,
Ава кижиги хүндүткелге
Бүргөтсөңде,
Ава кижиги кезээ шагды
Мөңгө чорзун!
Антон ЧЫМБА,
7 “Б” класс,
Хандагайты школазы.

ЭРЭС-КЕЖЭ ДУНҢАМ

Мээң дунмам Айыраа
Медээжок-ла чассыг.
Чазык-чаагай чанчыг,
Чаптанчыгы-даа аажок,
Ажылгырың кезергей, мээң,
Анайларны сааптар,
Анаа черле турбас,
Аажок кежээ дунмам.
Өөренири кончүг эки,
Өөрлеринге хүндүткелдиг.
Эрес-орлан дунмамга
Эки чүүлдер күзээр-дир мен.
Айслана БАЙЫР,
9 “Б” класс, Булуң-Терек
ортумак школазы.

бижиир. Ол “Ыдык өдээм” деп шүлүктөр номунун автору. Булуң-Терек ортумак школазында салым-чаяанныг уругларга эрттирип турары “Уран сөс” белгүмүнүн киржикчилеринин “Ынак черим” деп аттыг шүлүктөрүнүн номун бажы чырыкче үндүргөн.

Төрөл угувуста салым-чаяанныг кижидер хөй. Сергей даайым ырлаар, хөөмөйлээр. Даай-аваларым, күүйлерим даараныр, шевер, уран чүүлге, спортка хандыкшылдыг.

Чылдар билдиртпейн караңайнып эрте бээр, мен база өзүп келгеш аңгы өг-бүлелиг апаар мен. Келир үеде мээң өг-бүлөм аас-кежиктиг, төлөптиг, шыдалдыг, ажыл-ишчи, өскөлгө үлөгерлиг өг-бүлө болурун күзээр мен.

Марта НАТТИТ, 9 класс,
Булуң-Терек школазы.

Федерациязында Өг-бүлө чылы

Нийтилепдин үнденини — чаа чус чылда ажылдап, чурттаар кадык салгалды өстүрүп, кижизидип турар өг-бүлөлөрнү быжыглаар сорулга-биле Тыва Республикада Өг-бүлө чыпынга тураскааткан аңгы-аңгы хемчеглер эртип турар.

Эң-не хүндүткепдиг

Бистин өг-бүлөвисте кырган-авам Шагар Тюлюшова Токпут эң-не хүндүткепдиг, эрес-кежээ, бисти чагып-сургап, айтып чоруур киживис. Ол ам 71 харлыг. Кырган-авам бүгү назынында мал малдаан, аалдан-даа ыравас, өстүрген малынга дыка ынак. Чамдыкта мен кырган-авамны "Чоза бабушка" деп адай бээр мен, чүге дизе кырган-авам Чоза хемнин кыдында кыштаг, чайлаан ээлеп, амыдырап, чурттап чоруур.

Кырган-авам ачамның авазы, а ачам эң улуг оглу. Ынчангаш мээң ачамга кырган-авам дыка ынак, ачам база авазында дыка ынак. Кырган-авам дыдыраш кара чаштыг турган, ам дүгү агарган-даа болза, чараш кылдыр чолдайтыр таартып алган.

Дыштаныр хүннерде бис өг-бүлөвисте биле бо-ла кырган-авамның аалынга баар бис. Кырган-авам дыка амыраар, дораан амданныг чемин делгеп эгелээр. Ол меңээ анай, ху-

раган эмзирерин, чөмгө-рин, өшкү саарын өөредип каан. Аът мунарынга ачам-биле иелээн өөреткен. Ме-ни кезээде ажылгыр, эрес-кежээ бол деп чагып о-рар. Мен кырган-авам дег ажылгыр, чугаакыр, мал-маганынга ынак болуксаар мен. Кырган-авам узун назылыг, кезээде бистин биле кады чурттап чо-руурун күзээр мен. Кырган-авалыгда кижичаасыг, чоргаар болур-дур.

Аңгы-Чечек ДОНГАК,
3 класс, Дус-Даг школасы.

Чаптанчыг дуңмаларым. Ак-Чыраа школасының 5-ки класының өөреникчизи Сайгын ТЮЛЮШ тырттырган.

Бичии чашындан эгелээр

"Аът болуру кулу-нундан, кижичаа болуру чашындан" деп тыва чоннуң үлегер чугаазы ханы уткалыг. Дириг амытан бүрүзү төк кээп дүжүп, төртүтүнүп келгеш, атпаңайнып, иезинин аа сүдүн эмерин оралдажыр. Төрээн төлүн аа сүдү-биле эмирерге, аа сүдү-биле эмирерге, оон эгелээш-ле кижизидилге боттанып эгелээни ол. Чаш төл кажан бут кырынга туруп, бодун азы-раныптарынга чедир төрээн иези карак салбайн хайгаарап, карактаар.

Үнүш-дүжүттү ап көрээлинер. Бир эвес огоро-дувуста тарып алган но-гаавысты багай ажаап, орта сугтарбайн, бок үнү-жүн аштап, арыглавас бол-тувуса, сөөлүндө оон хи-религ дүжүт ажаап алып-ла болгай бис.

Кижичаа амытан база-ла өске дириг амытаннар-биле бир дөмей. Чырык чер кырынга бодарап келген хү-нүндөн эгелээш чаш төл иезинин аа сүдүн эмишаан, оон азырал-хайгааралынга оон кижизидилге та-лазы-биле өске дириг амы-таннардан кончуг ылгал-дыг.

Чаа төртүтүнген чаш кижинин келир үези, оон кандыг кижичаа болуп хевирлеттинери бир дугаа-рында өг-бүлөден, ада-ие-зинин шын кижизидилге-зинден кончуг хамаарылга-лыг. Амыдыралы чеже-даа бай-шыраак, тодуг-догаа өг-бүлөгө чаш төл төртү-түнүп, өзүп келзе, ада-иези бичии чаштын кижизидилгезинче улуг кичээ-гей, хайгаарал салбас бол-за, оон сзулук кадык, мөзү-будүштүг, төлептиг салгал өзүп, хевирлеттинери бер-ге. Оглувус, азы уруувус аштап, суксай бээр дээш-ле оон чүглө хырны-боскунче кичээнгеи салып, хөлүн эртир аар өртектиг, каас-коя хептер кедирип тура, чагып-сургап, күш-ажылга өөрөтпес болза, оон кандыг кижичаа үнери билдинмес.

Кижизидилге бир ду-гаарында, чаш кижинин чугаа-домаандан эгелээш, улугну улуг деп, бичинин бичии деп хүндүлөп би-лиринден болгаш күш-ажылга бичизинден тура өөрөдиринден эгелээр дээрзин утпаалынар.

Сандай-оол МАРТЫН,
Россияның Журналистер
Эвилелинин кижигүнү.

Ынак дуңмам

Мен бичии чаштарнын, харын-даа улуг кижилер-нин ынак солуну "Сылдыс-чыгашче" ынак дуңманын дугайында бижикседим.

Мээң дуңмамны Ман-дан-оол Санчы Эресович дээр. Ол авазының, ача-зынын, угбаларының, акы-зынын, дунмазының эң-не ынаа. Мен дунмамга аажок ынак мен. Ону чаптаар мен. Ол алдын-сарыг баштыг, мешпек-мешпек чаактар-лыг, дозургай кара кара-ктарлыг, аажок чараш ки-жи. Бистин өөвүс иштинден чүглө чаңгыс авамның шырайын дөзөөнивис ол, а баштак-хөглүг аажы-чаны ачавыстынга аажок дө-мей. Мээң дуңмам 2002 чылдың сес айнын он сесте төртүтүнген. Оон алдын-сарыг бажын көөрге: алдын-сарыг тараалары чалгып чыдар "Соскаал" арты "Чинге-Даштын" хо-вузу-даа кижичаагынга кирер.

Ынчангаш чаптанчыг чаш дуңмамга каң дег кадыкшылды, аас-кежи-ти, өөрүшкүнү сеткилимни ханызындан күзеп ор мен.
Аржаана МАНДАН-ООЛ,
7-ги классчы, Ак-Даш
ортумак школасы.

«БУРУНГУНУН КЫЙГЫЗЫ»

Тываның национал оркестри эрте-бурунгу ужу-чаңчылдар болгаш улустун аас чогаалын дилеп тыпкаш, ону чонга, өг-бүлөлөргө нептередиринге тураскааткан «Бурунгу-нун кыйгызы» деп улуг эгелээшкенин чарлап тур. Бо эгелээшкенин бүгү Ты-ваның ара-албаты чонунун дорт киржилгези-биле эрт-тирер. Кол утказы болгаш күзөл-соруктуң эчизи — чоннуң аразында ында-хаа аажыглап чорууру, моон мурнунда хөй улуска билдинмейн чораан, бистин чидип бар чыдар ховар эртинге-байлаавыс — аас чогаалдың янзы-бүрү хевирлерин чыып алгаш, тус-кай үндүрүлгө кылдыр парлап үндүрери болгаш национал оркестрин ре-пертуарынче кирири.

Чоннуң аас чогаалын эки билер, ону ажыглап чо-руур хүндүткепдиг өгбе-леривис барынга чоргаар-ланып, оларга улуг идегел-биле ынанып турар бис. Боттарының дыңнааны, би-лири болгаш улуг өгбелер-ден айтырып алганы, сал-гал дамчып келген аас чогаалдың янзы-бүрү хевирлерин чыгаш, дараа-зында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың №46, Улусчу чогаа-дылга бажыңы, Тыва на-

ционал оркестр. Авторлар долу ат сывын, чурттап ту-рар черин болгаш дыңнап бижээни кижинин ат-сы-вын долузу-биле бижир. Аргалыг болза ырылар, ко-жумактар болгаш тускай аялгалыг аас чогаал хевир-лерин аудиокассетага би-життиргеш чоргузар.

Эгелээшкенин хуу-саазы — 2008 чылдын март 1 — ден апрель 20-ге чедир. Чоннуң аразында моон мурнунда хөйүн мурнунга күүсеттинмейн, чүглө өг-бүлө аайы-биле дамчытчып чорааны аас чогаалдың хевирлеринин идеккейлиг тывыкчыларынга шаннал-макталдарны 2008 чылдын апрель 25-те Тыва нацио-нал оркестрин В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры-нга болур улуг концертин-ге түннелдерин үндүрүп тура тыспыр.

Тыва национал оркест-рин бүгү Тывага калбаа-биле, чоннуң дорт кир-жилгези-биле кылып чо-гузуп турары эрте-бурунгу өгбелеривистин аас чогаа-лын дилеп-тывар эгелээш-кенинче улуг-биче чоно-вусту кыйгырдывыс!

«Дамырактар чыыл-гаш, хем болур.

Тарамыктар чыыл-гаш, күш болур!»

Тыва национал оркест-рин хөгжүмчүлери.

Доозукчуларга

“ЭКОНОМИКТИГ БОЛГАШ ЮРИДИКТИГ ДЭЭДИ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИНГЕ БЮДЖЕТ ОЛУТТАРЫ КЫЗЫРПЫР” —

деп, март 21-де Күрүне Думазынга РФ-тин өөредилге болгаш эртем сайыды Андрей Фурсенко чугаалаан.

Сайыт мындыг медегелди кылып тура, күш-ажыл рыногунун юристерни, экономистерни херегелден үш-дөрт катап ажыр белекпен каапканын херечилеп турар анализин барымдаа кылдыр алган. Ынчангаш халас үндезинге өөредилге турар бо мергежилдерни кызырар.

2015 чылга чедир тодаргай чеже санныг, кандыг-кандыг тускай мергежилдерни белеккээри чугула дээрзинин баш бурунгаар медээзи ажылдап кылдынган турарын база сайыт дыңнаткан. Оон биле дүүштүр кадык камгалалынга, тудугга, дериг-херекселдер кылырынга херек тускай мергежилдерни белеккен турар дээди өөредилге черлеринче хүлээп алышкынны улгаттырар. Оон биле кады бо хүнде чугула хереглелтинмейн турар чамдык гуманитарлыг мергежилдерни белеккээринге хүлээп алышкынны база кызырар.

Сайыттын чугаазы биле алырга, ол-ла үеде.

«Психологтук оюн “Бодуну шыпал”»

чугула херек мергежилдерге бюджет олуттарының саны өзер апаар. Амгы үеде 1000 доозукчуга 207 бюджет олуттары онаажып турарын, кедизинде барып, демографтыг байдалды барымдаалап, дээди өөредилге черлеринге халас өөрениринге үш школа доозукчуларының ийизи кордап болурун Фурсенко демдеглээн.

Амгы үеде Россияда күрүнениң дээди өөредилге черлеринден эң-не аар өртектег телевидирлиг өөредилге Москваның күрүне

университетинин база Москваның күрүнениң делегей харылзааларының институтунун гуманитарлыг факультеттеринде, ында бир чылда өөредилгенин өрттээ 250 муң чедип турар. Бо рейтингде үшкү дээди өөредилге чери — Москваның күрүнениң юридиктиг академиязы деп, сайыт чугаалаан.

Бо темага немей, “Учительская газета” солунун капсырылганы “Образовательное право” солунда (№3, 2008 чылдың январь 24-те үнген) бижип турары-биле алырга, чоокку үеде РФ-тин өөредилге болгаш эртем яамызы Россияның юристер ассоциациязы-биле кады Россияның дээди өөредилге черлеринде юридиктиг мергежилге студентилерни кайы хире өөредип турарына, өөредилгениң шынарынга үнелел бээрин планнап турар. Бо ажылдың түңнелинде чамдык дээди өөредилге черлери аккредитация чок артып болур. Юридиктиг дээди өөредилге черлериниң шак мындыг хөй-ниити аттестациязының түңнелдерин ажык чарлап, дыңнадыр.

Адыгжы СААЯ белектээн.

болгаш хууда чуртталгазы эки. Атлет уруглар эмин эртер бодунга бүзүрелдиг, шимээниң алдынарындан, өске улусту удур хоралалыптарындан бергелерге таваржыр.

Кижинин арнында дырышактары, сыгыглары оон чуртталгазының сеткил-хайныышкынын илередир. Карактарың долгандыр сыгыгларлыг кижиге хөглүг чаңныг, каттырымзак. Хаваан одурту чоруткан сыгыг-биле тодаргай сөгел күштүг характерни көргүзөр, ынчалза-даа чүве быгтавас, херек чок чүвеже хөй кичээнгеи салып турары багай.

Холдарын чайбышаан, дүрген кылаштаар кижилер тодаргай сорулгалыг, оозун хүн бүрүде чедип ап чоруур. Холдарын чажыра тудуп, карманнап алгаш чоруур улус хагдынчак болгаш

“ТЕРГИНН КЫС”

Мөөрей

Аймира Сарыглар

Даң-Хаяа Норбу

Дозураш Доспан-оол

Кызыл кожунуну өөредилге эргелелин чамыда Эврика атты уруглар төвүнге янзы-бүрү оюн-тоглоо, мөөрейлер доктаамал болуп турар.

Чоокта бичин болгаш ортумак бөлүккө “Тергинн кыс” деп мөөрей солун болгаш ажыктыг болган. Мөөрейниң киржикчилеринин чараштыр кеттинип алганын кижиге көргөш, сагыш-сеткил өөрүүр. Ылаңгыя тыва хептер болгаш байырлал платьелерин кеткен уруглар езулуг даңгыналар-ла, чаражын! Ол дээрге, адиези уругларының сеткилин өөртүп, деткип турарының демдээ. А мөөрей киржикчилери боттарының сценага туттунуп билирин, айтырыгларга саат чок харыылаарын көргүзүп, жюриниң үнелелин алганнар.

Мөөрей мөөрей-ле болгай, “Тергинн кыс” деп атты бичии бөлүктөн Даң-Хаяа Норбуга (2 кл., Кен-Тей-школазы), а ортумак бөлүктөн 6-классчы Аймира Сарыгларга тывыскан. “Эң талантылыг кыс” деп номинацияга Милана Комбу-Сюрюн, “Онзагай кыс” деп номинацияга Дозураш Доспан-оол олар тиилекчи болганнар.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ.

«Оюнга идепкейлиг киржинер, уруглар!»

ШИМЧЭЭШКИННЕРДЕН БИЛИП КААР

Кижинин бодун алдынып чоруурундан оон иштиги сагыш-сеткилин хайныышкыны илерээр. Кижинин холдарының, карактарының, мага-бодунуң эскертинмес шимчээшकिनеринден психолог оон характерин, хөөнүн, күзелдерин билип каар. Канчаар кеттингени, чугааланыр аяны, домакты тургузары дыка хөйүн айтыр. Немес психолог Э. Кречмеринин теориязы-биле кижилер 3 кезекке чардынар.

Астеник — арган-зымаар, шөйбек арын-ныг, кандай, эгиннери чинге, ишти калбак. Кыс кижилер эр кижилер-биле дөмей, чүгле чавыс болгаш эрте кырыычал.

Пикник — ортумак сынныг, калбак, чымчак арынныг, бажынын дүгү

тазарыычал, күдер мага-боттук, семирининге туралыг.

Атлет — сөөгү шыырак, экти делгем, чинге белдиг, делгем хөректиг, арны шириин, сегели күштүг.

Астениктер конструктор ажылынга, учет-хыналда кылырынга эки. Пикниктерден эки башкылар болур. Атлеттер удуртукчу ажылды дүрген шингээдир. Астениктер кижилер-биле харылзалары нарын, чажыт. Ынчангаш оларның-биле оваарымчалыг болур. Пикниктерниң нерви системазы ортумак. Атлеттер стресске быжыг туруштуг. Астеник уруглар чугаакыр эвес, ынчангаш хөй улус аразынга харылзалары нарын. Пикник уруглар ажык, чугаакыр

улустуң сузун базыксаар. А бир эвес холун чажыргаш, буттарын сөөртүп, мурнунче көрбейн бар чыдар кижиге болза, аажок сеткили хомудап, мунгаарааны ол.

Холдарын дөмдөөнчө чайып кылаштаар кижиге, күзелин эң-не кыска орук биле чедип алыр. А лидер кижиге сегелин өрү үзейтип алгаш, холдары-биле улуг шимчээшकिनер кылыр.

Чоргаар, түрлүг кижиге ажык, сагыш-хөөнү күштүг, долгандыр делегейни айыылзынмайн хүлээр. А эктин күдүйтүр чоруур кижиге чөпшүл, кижилерге чыпшылаңнааш бооп болур.

Бо бүгүнү кижинин чүгле даштыкы хевиринден топтап, эскерип тургаш билип каан болур.

Доалга

Чоок эштерин, төрелдеринин хайгаарааш, кандыг онзагайлыг-дыр, түң-

нелден үндүр. Э. Кречмеринин теориязы-биле деп би-жи. Үе-үе болгаш-ла демдеглелдеринин улаш-тыр болдур.

А бодун кандыг бол-дун?

Оюн “Ойнаарак”

Эштерин-биле эжеш-эжеш кылдыр үстүп алынар. Бирээр — скульптор, өскези — материал. Кым чүнү тулар эвес? Силер кандыг материал болдунар: дой, пластик, гранит, хөвөй, резина, хүлер, бетон? А “скульптор” апаргаш кижилерни тударынарга, ай-ыңар-биле болду бе азы удур-ланыксаар хөөн бар-дыр бе? Чүге ыяап-ла ол ойнааракты кижиге көрдүңер?

Баштак-биле түңнелди үндүр.

Саяна ДАРГЫЙ-ООЛ, психолог.

КИЧЭЭНГЕЙДЕ — ТЫВАНЫҢ КАЗЫМАЛ БАЙПАА

Танды кожунда Кызыл-Арыгның тускай эдилгелиг VIII-кн хевириниң школа-интернадында "Салгал" болгаш "Сайзана" деп аттарлыг ийн өөреникчилер чурттаар корпустарлыг, уштап-баштаар өөредилге төвү-биле күш-ажыл болгаш өөредилге-бүдүрүлгө төптүг ийн аңгы школаларда 32 башкылар, 30 кижизидикчи башкылар болгаш 127 өөреникчилер, ногаа, картофель тарыыр шөлдүг, тускай дузалал ажыл-агыйлыг ажилдап, чурттап турарлар.

Школада тургустунган чер-чурт шинчилээр школачы бөлүмүнүн дугайында силерге таныштырып көрейин хүндүлүг номчукчу. Ук бөлүмү школада он үш чыл ажилдап турар. Доктаамал удуртукчу — дээди категорияның башкызы, РФ-тиң улус өөредилгезинин хүндүлүг ажил-докчызы, география башкызы Сергей Сааяевич Седенбал.

Бөлүмүнүн чеднишкин-нерин дочу таныштырарга мындыг. Кызыл-Арыг, Балгазын школаларының аразына география талазы-биле таныгыр, сагынгырлар мөөрейинге киришкеш, тилекчи болганнар. Тес-Хем кожунун Шуурмак ортумаа школазы-биле болган география эртеминге эртеркен мөөрейге база тилээннер. Тываның Күрүне университетинин бойдус-география салбырының студенттеринин, "Негизгилик элдерин" деп КВН командазы-биле эш-хуу ужуражылганы эрттиргеш, география талазы-биле эки билгилер көргүскеш, студенттерин алып, тилекчи болганнар. Республиканың тускай эдилгелиг школалар аразына география эртеминге эрттирип турар мөөрейин дөрт дакпыр чемпионнары.

Чоокта чаа Сергей Сааяевич школага өөреникчилерин биле "Тываның казымал байлактары" деп темалыг "Төгөрик столдун" организастан эрттирген. Аңаа хүндүлүг аалчы кылдыр Россиянын Эртемнер Академиязының Сибирьде салбырының Тывада курлавыр казымал байлактар шинчилээр коллективиг институдунун улуг эртем ажилдакчызы, Тывада чер шимчээшкени хайгаараар станцияның удуртукчузу, география эртемнеринин кандидаты Калинин-оол Сергеевич Кужутетти чалаан.

Калин-оол Сергеевич Тываның казымал байлактарының, чер шимчээшкенин болгаш Пор-Бажын шимчээшкенин дугайында тодаргайы-биле өөреникчилерин, башкыларны таныштырган.

Хүндүлүг эртемденнин чугаалап турары-биле алырга, Тыва Республиканың казымал байлаанче Россия Федерациясында база даштыкы чурт-

тарда сонургал улуг.

Тывада казымал байлактардан эң-не үнелиг, шынарлыгы болгаш ажыктыгы хөмүр-даш болуп турар. Ону республикадан дашкаар садар болза өртээ бир тоннада 1500 рубль чедип турар. Кызылдың болгаш Чадаананың хөмүр-даш уургайларында 20 миллиард тонна үнелиг хөмүр-даш барын баш удур тодарадып санаан. Тывада хөмүр-дашты ажык арга-биле казып, черниң кырыкы картаның ханызы 30 метр чедир даш-довураан эскаватор-биле арыглааш, оон хөмүрүн алырынга улуг чарыгдал үнүп турарын эртемден демдеглээн. Ынчангаш чаа тургустунган Енисейин бүдүрүлгө компаниязы чер иштинге шахталар кылырын планнап турар.

Ол ышкаш Межегейде болгаш Элегест-Аксының эрги бүдүрүлгө девискээринде 1 миллиард тонна хөмүр бары илереп турар.

Алдын тывыжының талазы-биле алырга, курлавырда алдынны ам-даа 15-20 чыл иштинде тып болурун чугаалаан. Ынчаарга, чылда 2 тонна чедир алдынны казып турар, оон республика бюджетинче 25 хуузу кирип турар. Ынчалза-даа алдынны арыглап, чуурунга долгандыр турар бойдуска кончук хоралыгын демдеглээн. Чижек кылдыр, Эйлиг-Хем алдын тывыжын соксаткан турган, а амгы үеде чаа технология-биле ажылын катап эгелээн.

Өңүг металлдар-биле байлак Кызыл-Даштыгга кыдат компания ажылдаар. Ол ышкаш Ак-Сугда чөс, свинецти тып, бүдүрерин "Норильск-никель" компаниязы чөпшээрелди алган болуп турар. Амдыгында Красноярскиден, Тывадан ажылчыннар ында ажылдап турарлар.

Тывада даг-дүгүнүг курлавыры 110-120 мун тонна, амгы үеде 20-30 тоннаны бүдүрүп турар. Даштыкы чурттада даг-дүгүн хоралыг деп санай берген соонда, оон тывыжы эвээжеп, кызырылган. Ынчалза-даа Африкада, Индонезияда хереглеп турар.

Тывада дус курлавы-

ры база элбек. Чижээлээрге: 100 килограмм дусту сугга хоюдарга, 7 килограмм хоюдаш артып каап турар, а нормазы 2 килограмм болуп ужурлуг.

Ээрбекте өрттенип турар 70 миллион тонна хөмүрге хамаарыштыр эртемден доктаагаш, ону өжүрери-биле хемчеглер алдынып турарын чугаалаан.

Калин-оол Сергеевич "Төгөрик столдун" киржикчилеринин айтырыгларына харыыларны база берген.

9 класстың өөреникчизи Нурия Мухамеджанова:

— Тывада демир рудазының ниити курлавыры 1 миллиард тонна болгай. Ынчаарга Тывага демир бүдүрүп үлөтүрүп бүдүрүлгө черин чүге ажитпайын турарыл?

— Бо айтырыг талазы-биле төлөвилелди кылгаш, чарыгдалдарын, орулгазын санап, бойдуска уржук-халавын өөренип көөргө, оон шынары 25-28 хуу болуп турар, чарыгдалы хөй. Чижек-биле деңээрге, Уралда Магниткада шынары 80 хуу чедип турар. А биче бүдүрүлгелерин тургузуп болур, ынчалза-даа акша-төгөрик чедиппес болуп турар.

А Кара-Сугга, төп черге чүге бүдүрүлгө ажыдып болбазыл дээрге, ында уран, радиий деп бүдүмелдер бар болганындан, ажыл нарын, хоралыг, ынчангаш дегбейн турар.

9 класстың өөреникчизи Экер-оол Кунгаа:

Тывада алдын курлавыры чеже тонна ирги?

— Ниитизи-биле 20 тонна бар. А шинчилеттин-мээн, баш бурунгаар бодап-биле алырга, 100 тонна ажыг бар.

— Казып тыпкан алдын кайнаар чоруп турарыл?

— Алдын болгаш өске-даа казымал байлактар Россия Федерациязының өңчүзү болуп турар. Ынчангаш оон кирген орулганын биске чүглө 20-25 хуузу кээп турар.

7 класстың өөреникчизи Аясмаа Чотпукай:

—Тывага демир-орук ажыкты бе?

— Үжөн чыл бурунгаар-ла төлөвилелди кылып каан, орулга эвээш дээш соксаткан турган. Тывага Саян артындан поезд кээрде, чүк айтырыны нарындап болур. Ынчалза-даа демир-орук келир үеде Тываның сайзыралына херек.

Кижизидикчи баш-

кы Константин Караевич:

— Усть-Элегест демир-оруктун төнчү оруу болур бе?

— Бир эвес Моол кызыгаарына чедир кылып болзувуса, оон Моол тала боттары ыңай улай тударын дыңнадып турар-даа болза, ол айтырыг ам-даа ажык артып турар.

10 класстың өөреникчизи Аржаана Карди:

— Кызыл-Дашта 600 млн. тонна руда бар болгай. Ынчаарга Кызыл-Даштын бүдүрүлгө чери чеже орулга киририл?

— Чылда 300 тонна руда казар болуп турар. Ынчангаш кайы хире тыпканындан орулга үнер, хөй казып, тыварындан хамааржыр.

7 класстың өөреникчизи Айдысмаа Саан:

— Тывада нефть болгаш газ бар бе?

Нефть бар-даа болза, ону шинчилээринге акша-төгөрик чедишпейин турар. Элегесте өрттенип турар хөмүрү газ кылдыр ажыглаарынга база-ла сан-хөө айтырыгын шиптирлээри чугула бооп турар.

Школа директору Клара Ивановна Комбу:

— Биске аалдап кээп, солун, өөредилгиг ужуражылганы кылганыңарга өөрүп-четтирип тур бис. Кончук хөй, солун чүүлдерин дыңнап, билип алдывыс. Ынчаарга, кара чажымдан Дус-Хөл девискээринге өзүп келдим. Оон дузун ижи, ажыглап келдивис. Ол дус хирлиг бе, кандыгыл?

— Дус-Хөлдүн дузу кончук арыг дус-тур.

— Эрткен чүс чылдың 50-60 чылдарында геологтар чер кезип чоруур боор чүве, амгы үеде канчаар ажылдап турарыл?

— Амгы үеде алдын тывыжында ажылдап турарлар. Ниитизи-биле Тываның казымал байлактарына хамаарыштыр чугаалап каарым болза, журналистер, чогаалчыларнык Менделеевтиң таблицазынын шупту элементилери Тывада бар деп бижип турарынга долузу-биле каттыжар мен.

География башкызы Сергей Сааяевич Седенбал:

— Эртем доктору ат камгалаарын бодап турар силер бе?

— Доктор ат чедип алыр кол сорулганы мурнума салбаан мен. Амдыралымда кылып келген ажылымга хомудалым чок.

Ынчаарга Тывада чер шимчээшкенин талазы-биле алырга, Рихтериниң шкалазы-биле санаарга, Мур-Аксы, Кунгуртүг девискээрлеринге — 10 балл, Эрэин, Тес — 9 балл, Төп зона — Танды, Кызыл кожуннар — 8 балл болуп болур. Амдыгында Рихтериниң шкалазы-биле алырга, 1,6 — 2,6 балл чер шимчээшкени Тывага айда 30-40 катап болуп турар. Тывада чер шимчээшкени хынаар 6 полигон — станция бар, оларнын ажылын башкарып турар мен.

Пор-Бажын талазы-биле чугаалаарга, бо чылын база ажыл уламчылаар. Оң ажылынга даштыкыдан база студентилер киржир күзелин илередиң турар. Чогум компьютерде оң кандыг хевир-лүг турганынын овор-хевирин үндүрген. Ам аңаа Чөөн чүктүн күш-дамыр сайзырадыр өөредилге төвү азы Тибет эм-тан кылып-болбаа-зырадыр бо ий төптүн кайы-бирээзи туруп болурун үе көргүзө бээр.

Ийе, силернин школаларның география бөлүмүнүн өөреникчилеринин ук эртемге шыырак биллиг дээрин дыңнаан мен, ам келгеш бүзүредим. Ынчангаш айтырыгларыңарга бергедеп харыылаар боор мен деп сестип келдим. Чер-чуртувусту билеринер эки-дир, эр-хейлер!

Чуртувустун келир үези силернин холуңарда, өгбелеривистиң чараш, чаагай чачыларын эдирип, долгандыр хүрээлп бойдузвусту, оон ан-менци, балык-байлаңын, катчимизин камгалаары, ажыктыг кылдыр ажыглаары силернин хүлээлгелер дээрин сагындырбышаан, канчап билер силернин араңардан эртемденнер үнүп кээрин, ынчангаш чедипшкенин силерге күзеп, чалааныңар дээш четтирдим — деп, Калинин-оол Сергеевич чугаазын доосту.

Кызыл-Арыгның тускай эдилгелиг VIII-кн хевириниң школа-интернады республикада школачылар аразында болуп турар конкурстарга, спортчу мөөрейлерге идешкейлиг кирип, шанналдыг черлерин ап турар.

Республиканың тускай эдилгелиг школалар аразына спортчу спартакиаданын баштайгы эгелекчизи база бо школа. Олар беш удаа эрткен спартакиаданын үш дакпыр чемпионнары болуп турар.

Ынчангаш демниң школа коллективинге моон-даа сонгаар чедипшкенин күзеп каалыңар.

Александр КҮНЭК, РФ-тиң Журналистер Эвилелиниң кежигуну.

• “Музей
болгаш
уруглар”

Төөгүже хая көрнүп...

Школачыларның чаксы дыштанылгазында уругларга тураскааткан янзы-бүрү хемчеглер болулаан. Оларның бирээзи — “Музей болгаш уруглар” деп республика неделясы болур.

Уругларның болгаш элээдилериниң туризм төвү биле Алдан-Маадыр аттыг национал музейиниң организаастааны ук мөөрей март-тын 25-26 хүннеринде музейге болуп эрткен. Мөөрейни Сталинград тулчушкунунга, Улуг Тиилелгениң 65 чыл оюнга база Афганистандан совет дайынчыларны үндүргенинден бээр 19 чыл оюнга тураскааткан. Аңаа республиканың аңгы-аңгы кожууннарындан школаларда музей активчилери, аныяк чер-чурт шинчилекчилери өске эш-өөрүн боттарының ажил-ижи-биле таныштырар дээш чыгып келген.

Неделяның байырлыг ажилдышкынынга ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыдының оралакчызы Владимир Ооржак, республиканың шериг комиссары Сергей Тарулин болгаш дайынның хоочуннары Капитолина Королева биле Федор Тупицын олар киришкен. Федор Анатольевич езулуг-ла Сталинград тулчушкунунун киржикчизи. Баштай аңаа сөс бээрге, ол дайын дугайында сактышкыннардан сагыш-сеткили хөлзеп, карааның чажын чодуп: “Амдызында чүнү-даа чугаалап шыдавас-тыр мен” — дээш, олуруп алды. Элээн оожургап алгаш, чугаазын уламчылады. Ол Каа-Хем чурттуг, Көк-Хаакка төрүттүнген. Дайынче 19 харлыында, 1942 чылда келдирткен. Бир дугаар дайынчы шылгалданы Сталинград тулчушкунунга эрткен. Команды-лал чери Сталинградты немештерден хостаар деп сорулганы совет шериглериниң мурнунга салган турган. 76 дүннер болгаш хүннер дургузунда уламчылаан аар-берге тулчууш-

куннарның түннелинде Сталинградты хостаан совет шериглериниң аразынга Федор Тупицын база турган. Сталинград тулчуушкуну Ада-чурттуң Улуг дайынының үндезин өскерилгени кириген дээрзин төөгү кичээлдеринден билдир боор силер, уруглар. Аңаа 34,5 муң солдаттар Сталинград дээш тулчуушкунга амы-тынын берген. Амгы үеде Тывада бо тулчуушкунун 8 киржикчизи бар деп Федор Анатольевич чугаалады. Мындыг неделяны организаастап, уругларга езулуг шынны чугаалап бээр дайынның дорт киржикчилерин чалааны дыка эки-дир деп, ол демдегледди. “Силер — бистиң салгакчыларывыс-тыр силер. Эки өөренип, дадыгыш, араңарда найыралдыг болунар. Ада-өгбелериниң алдар-адын кажан-даа баксыратпаңар” — дээш, Федор Анатольевич чугаазын доосту.

Капитолина Аврамовна база дайын дугайында сактышкыннары кылган. Ол дайынче 1943 чылдың март айда айттаныпкан. Дөрт ай иштинде телеграфистке өөрөнгөн. Курск ээтпээнге дайылдажып турган. Харылзаа фронтуга эң-не чугула чүүл, ынчангаш телеграфист кижичаңгыс-даа частырыг эртирип болбас, ооң ажилы кончуг харысалгалыг дээрзин Капитолина Аврамовна тайылбырлады. Курск ээтпээ база Ада-чурттуң Улуг дайынында чугула тулчуушкуннарның бирээзи болуп, Кызыл Шеригниң бурунгаарлаарына уруг-рольду ойнаан.

Уругларны ада-өгбелериниң төөгүзүн эки билип алыры-биле мындыг хемчеглерге кириштирип турары өөрүнчүг-дүр деп, Капитолина Аврамовна демдегледди.

Уругларның болгаш элээдилериниң туризм төвүнүн директору Салгал Карашпай келген аалчыларга, дайынның хоочуннарына четтиргенин илере-реткеш, “Музей болгаш уруглар” деп неделяның ажиттыганын чарлап, киржикчилерге чедишкенин күзээн.

Неделяның бирги хүнү чуруктар мөөрейи-биле эгелээн. Аңаа командалар “Бистиң шериг чепсээвис” деп темага чуруктар чураан. Хүннүн ийиги чартында экскурсоводтарга “Мээң музейимде дайын төөгүзү”, экспозиционерлерге “Чемоданда музей” болгаш менеджерлерге “Улуг Тиилелгениң 65 чыл оюн болгаш Афганистандан совет шеригни үндүргенинден бээр 19 чыл оюн мээң музейимге байырлаары” деп мөөрейлер эгелээн. Уруглар мөөрейге киржип турар аразында, школалар музейлеринин удуртукчулары аңгы секцияга чыгып ажилдааннар. Секцияны Алдан-Маадыр аттыг национал музейиниң бойдус килдизинин эргелекчизи Лаида Монгуш, ол-ла килдистиң эртем ажилдакчызы Валерия Донгак, туризм төвүнүн методист башкызы Раиса Донгак олар удуртуп эрттирген. Аңаа башкылар бөлүктөргө чарлып алгаш, музейлериниң паспорт, устав, херечилел дээш өске-даа документи-лерин четчележип, ол талазы-биле боттарының аргадуржулгазын солчуп, школа музейлеринин нарын айтырыгларын чугаалашканнар. Документизи четче, паспорттуг музейлеринин удуртукчуларына шалын төлеп эгелээри оларга улам кызып ажилдаарына уруг идиг болуру чугаажок. Бо айтырыгны суму чагыргалары дарый шиитпирлээри күзөңчиг.

Неделяның ийиги хүнүнде экскурсовод, экспозиционер, менеджерлер мөөрейи уламчылап, на-

Неделяның ажилдышкынынга келген аалчылар

Мөөрейниң киржикчизи

Аныяк чер-чурт шинчилекчилери мөөрей үезинде

Башкылар секциясында музей удуртукчулары

ционал музейиниң төөгү килдизинин эргелекчизи Шончалай Ондар “Сталинград тулчуушкуну: мифтер болгаш шын” деп лекцияны номчаан.

Чаа, чараш музейге ийи хонук үргүлчүлээн мөөрейге Мөрөн школазының командалы эң-не эки

белеткелдиг деп санаттырып, 1-ги черни чаалап алган. 2-ги черни Кызылдың №15 лицейи, 3-кү черни Кызылдың №12 школазы алган.

Урана МОНГУШ,
Чуруктары Алдармаа
МОНГУШ тырттырган.

«Апрель 1 —
Каткы-хөг хүнү»

Ай-Хаан КЫЗЫП-ООП

Ала-кошкар

Кырган-авам, кырган-ачам эр хураганын эмиксиктеп өстүргөн. Азырал болгаш даш чигир, кон-фета, хлеб дээш чивес че-ми-ле чок. Ыт деспизинден бенин чүнү-даа ижип алыр. Улгаткыже чедир аалдан ыраваан, сайзанактаан уруглар эдерер, олар че-менирге сартыын чиир. Өг бичин-ле ээн артарга, кы-дат кара пашта хайындыр-ган сүт оорлап ижеринге ынак. Ол дээш бо-ла кон-чуттура бээр. Дүне өгге орун адаанга хонар.

Чүнү-даа ижер-чиир болгаш молдурга дег улуг, чоргаар, турамык кошкар бооп ынчаар-ла өзүп кел-ген. Ала боорга уруглары чаптааш, Ала-Кошкар деп адап алганнар. Кыдырык, долгашкак мыйыстары оон омур-хевирин каастап ту-руп, Ала-Кошкарның багай чаңы — өске кижи-лерни сывырткан үзе бээр. Ын-чиге аалга кеткен улус ыттардан эвес, а кошкар-дан сестир турган.

Ала-Кошкар мээң кырган-авам Кечил Кара-Хаайевна, кырган-ачам Кызыл-оол Хууракович Донгактарның база олар-ның он ажы-төлүнүн эрге-лиг мады чораан.

1968 чылдың часкаар Хендергенин Кара-Дытта кыштаанга кырган-ачам хенертен аарый бээрге, Хо-ву-Аксының эмчилери Кы-зылдың кезер эмнелгезинче чорудупкан. Кырган-авам школа назыны четпээн дөрт бичин уруглары-биле арткан. Авазы хой када-рып чоруптарга, уруглары өөнге ойнап артып каар турганнар. Бир хүн олар өөнүн эжин аядып ал-гаш ойнап олурганнар. Аалда чүгле бичин уруглар артканын билген чүве дег Ала-Кошкар бо манчап келгеш, улуг пашта хайын-дырган сүттү ижип-ле эге-лээн. Уруглар кезек када-рып чок көрүп олурганнар.

Сагаан черле улуу болгаш бичинилери Цыган-биле Лиананы база улуг ногаан доңгузунда шайын орук кырычын үндүргеш, Уля дунманынча:

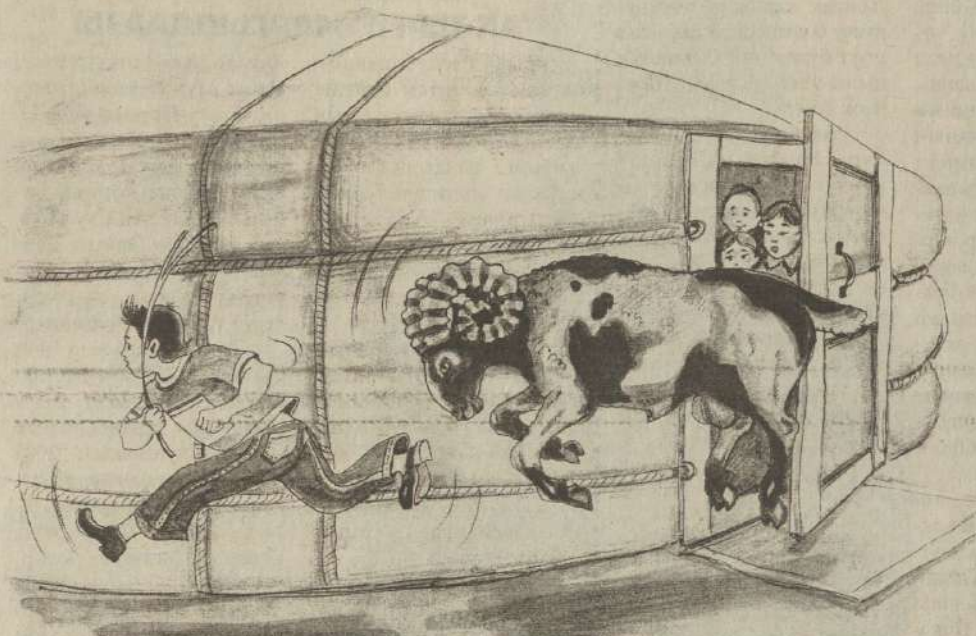
— Ыяш-биле кошкар-ны хорададым чедип-тейн, мени ол сүрүп маң-

наптарга эжинин хааптар сен — деп чагаан.

— Дүү-чак, дүү-чак — дээш, Сагаан кошкарның быктынче ыяш-биле шан-чып, үстүрүп-үстүрүп, өг-ден үне халыырга, хора-даан Ала-Кошкар сывыр-тап-ла үнген. Сагаан өгнү бир долгандыр тын тын-майн маңнааш, дунмалары-ның чанынче кире халып келгеш, эжин так хаап,

Кошка — аар!

Хек даваннар чыып чораан Сагаан, Уля че-чектерин октапкаш манна-жып келгеннер. Кааспай, Акалчык кудуруктарын чайып, чаңгыс деспиден чеменип өскөн эжин өөрүп уткуп алганнар. Ала-Кош-кар «өске улус аразынга чүге мени кагдыңар» дээн-зиг, хомудаан карактары-биле көрүп турган.

баглап алган. Ала-Кошкар «ажыдыңар» дээн ышкаш, дедирленип-дедирленип эжитки үскүлээрге, бичин Цыган кортканындан алгы-рып ыглап турган.

Ол болуушкуннун эр-тенинде кырган-авам аа-лын төрөлдөргө ээлет-кеш, Шилги бенин кулунун мончарлап баглааш, ар-тынчак кырынга Цыган-биле Лиананы ушкаштыр-гаш, Сагаан биле Уляны:

— Кежээ улус, халчып олурунар, уругларым — дээш, Кызылда кырган-ачамга ужуражыры-биле чорупканнар. Оларны Кааспай биле Акалчык эдерипкеннер. Сагаан экс-педия орустарының бер-гени Лайка деп породанын энин чедип алган.

— Энин каавыг, оглум — деп, авазы чадап каан.

Аалындан оранчок ырап келгенде, айт кыры-да бичин Лиана алгырган:

— Ала-Кошкар, Ала-

— Кортпанар, уругла-рым, ам силерни коргудар хары кайдал, кээргенчин көрүңерем — дээш, авазы кошкарының думчуун суйбап каан.

Аалы улуг орук кы-дында чылгычы даайы Хуурапан сугну таварып, почта машиназы чугаала-жып алыры-биле далажып-каннар. Олар аалга чоок-шулап олурда, ыттары ээ-рип, маңнажып кээрге, Кааспай биле Акалчыктың сиртинин дуктери туруп, ырланып эгелээрге, Ала-Кошкар база холу-биле чери хаккылап, дап берип турган. Эрестин кончуг туткулары халчып келген аалдын ыттары кайда боор, оларже халыыр туржук, коданын долгандыр дезип, ырактан чүгле ээринге өй болганнар. А Кааспай, Акалчык, Ала-Кошкар оларның өөнүн чанынга кээп, шөлээни кончуг чыт-кылап алганнар. Ыттар-

ның улуун, кошкарның кор-гунчуун, эниктин чаражын ол аал ишти кайгап хан-маан.

Чүгле шай ижипкеш, авазы Ала-Кошкарны өр-теп кааш, Ак-Талче почта машиназы чугаалажыры-биле айттаныптарга, ыт-тары эдерипкен. Уруглары энин чедип алгаш даа-йының уругларына көргү-зүп, ойнай бергеннер. Ол

Акалчык, Кааспай чүү бол-ганын билген, кээрген-даа ышкаш огланып халчып келгеш, оларның шунтузу-нун арыннарын чылгап турганнар.

Почта машиназынга уруглары олуруп турда, авазы Шилги бенин тынын эзер бажынга так шарааш, салыпкан. Кулунун сагын-ган, саамчаан бе киштей каапкаш чаныпкан. Каас-пай, Акалчык ба-за Ала-Кошкар оон соондан бар чорааннар.

Уруглар ма-шина соңгазын-дан хая көрнү-көрнү:

— Дүрген халы, Ала-Кош-кар! Оон башка сени кааптарлар. Бис чедип кээр бис — деп холда-рын чайып алгы-рышканнар.

Кырган-ачам эмчиге се-гээш чанып кээ-ри билек, аалы Сенек бажы Ке-зек-Талга көжүп кээрге, уруглары амырап, хөглүү кончуг апарган-нар. Дуйш үзин-де хойларын де-

аразында Кааспай биле Акалчыктың чогу ажыг-лап, өжөөн негеп алыр дээнзиг, аалдын бир ыды манчап келгеш, бичин Лай-каны хере-ле берген. Эник сыңайнып, алгырып шаг болган. Уруглар энин кээргеп, кортканындан угаан-куду чок алгыржып, ыглажып эгелээнер. Ырак эвеске көрүп турган Ала-Кошкар ынчан өртеп каан хендирин үзе тырткаш, маңнавышаан келгеш уг-биле ол ытты ойтур үскеш, ыглашкан уругларже ха-лып орган күүйү Кара-кысты дедир өөнче кири сывыргаш, эник-биле уруг-ларны камгалай туруп алган. Олар-биле ойнак-саан даайының уруглары база өөнче кире халыш-каш, эжинден бакыланып, үнеринден коргуп турган-нар. Ам канчаар, уруглар энин четкеш, кошкарын эдерип кылаштажып тур-да, авазы чедип келген.

вээледип кааш, Сенекте хой кыргыыр пунктуже халчып бадарлар. Уруглар аңаа столоваялар боорга, Ала-Кошкар олардан чыда калбас, эдериптер. Столо-вая чанында димзенип хал-чып турар ыттары ол сы-вырыпкаш, уругларның чиген чеминин артыын чыып чип алыр турган.

Уруглар изигде чанып ора идик-хевин ийикпе, хлебтиг барбазын-даа Ала-Кошкарның долгашкак мыйызынга хөк бодап азып-даа каарлар. Чам-дыкта олар Сенек суунга ойнай бээрге, Ала-Кошкар аалынче чааскаан чанып-тар. Мыйызында чүү-хөө азып алган чанып бар чы-дар кошкарны ол чоок ка-вының чону таныыр, ойда-дып, сывыра-даа бербес. «Кончуг угаанныг, ширке ойнаар турган кошкар чүве» — деп, улуг улус ам-даа чугаалажыр.

Акы-дуңма якут чогаалчы Н.А. Лугиновтун тыва дылга "Сылдысчыгаш" солунга үнгөн "Кустук" деп чогаалынга хамаарыштыр

ТӨРӨПЭК ЧҮРЕКТИГ ЧОГААЛЧЫ

"Сылдысчыгаш" солунга парлаттыганын "Кустук" деп чечен чугааны кедергей сонурган номчудум. Ол чогаалды тыва дылче журналист Карина Донгак тоолзуг аян-биле очулдурган болду. Ук чогаалдың маадырлары чеди ыт. Ынчаарга, бо чогаалды бижээн кижэи Якутияның чогаалчызы, Россияның чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин оралакчы даргазы Николай Алексеевич Лугинов болур чорду. Кустук деп ыттың аажы-чаңындан бир онзагай билдинер чүве болза, Тундра деп черге машина-даа эвес, хеме-даа эвес, самолет-даа эвес, чүгле ыттар кижиге шынычы болгаш шыдамык хөлгези болуп шыдаар деп биллип алдым.

Якут аңчының ыттарын шуурган, далай-хөртүк болгаш чыккылама соок коргутпас, чүгле кымчы сезик алындырар болду. Черле ынчаш "Кустук" деп чогаалды Николай Лугиновтан өске чогаалчылар бижип шыдаас деп билдим.

Шанакта кошкулаан ыттарның аажы-чаңы шуут аңгы-аңгы болур чорду. Өске ыттар могап-шылаан, удуп чыдырда, чүгле Кустук удувас ыт болду, эрес-соруктуу ол-дур.

"Сылдысчыгаш" солунда парлаттыганын "Кустук" деп чогаалды тыва номчукчуларга хензиг дептержигеш кылдыр үндүрүп бээрин сүмеледим. Ол мээң күзелим болгаш саналым-дыр.

Журналист Карина Донгак шыырак очулдурукчу болуп болур дээрзинге шуут бүзүредим. Очулганың дылы тоол дылынга дыка чоок болду.

База бир өөрүшкүм бар. Николай Лугинов кончуг дузааргак чогаалчы-дыр. "Алгыши тувинских шаманов" деп номуну Якутияның "Бичик" деп национал ном үндүрер черинге 1000 тиражтыг кылдыр үндүрүп берди. Ол дээрге, меңээ болгаш тыва чонумга акы-дуңма якут чоннуң үнелиг белээ болду!

Хүндүлүг болгаш төрөлзек чогаалчы Николай Лугинов! Чоруунар чогузун! Үүлөңөр бүтсүн!

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
Ада-чурттуң Улуг дайынның
хоочуну, Делегейниң дирги
эргинези ...

2008 чылдың февраль 24.
Кызыл. Музей. Казанак.

Төрөөн черим бойдузу

ЧАСКЫ ЧЕПЭЭШ

Мугур-Аксының
№1 школазының 11
"б" класының өөр-
никчизи Амыр-Санаа
СААЯНЫҢ тырт-
тырган чуруу.

★ Спорт ★ шыдыраа ★ Спорт ★ шыдыраа ★ Спорт ★ шыдыраа

ШКОЛАЧЫЛАРНЫҢ "АК ТЕРГЕ" МАРГЫЛДААЗЫ

Тыва Республиканың өөрөдиге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының школачылар аразынга чылдың-на организастап эрттирип турары шыдыраага "Ак терге" маргылдаазы 2008 чылдың март 22-ден 25-ке чедир Кызыл хоорайның "Мерзе" клубунга болуп эрткен. Ук маргылдаага республиканың 17 кожууннарындан Кызыл, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Таңды, Тожу, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик, Эрзин кожууннарының болгаш Кызыл хоорайның 11 командалары киришкен.

Үш хүн уламчылаан чидиг демиселдин түңнелинде Кызыл кожуунун Көк-Тей школазының элэди шыдыраачылары: Овадай Хомушку, Кежик Ондар, Кежик Дүвенбады, Саяна Чылбак-оол (тренери Анатолий Монгуш) чангыс-даа командага уттурбайн, швейцар система-биле эрткен 7 турдан 25,5 санны ап, 2008 чылдың тиилекчилери болган. Кызыл хоорайның №1 школазының ойнакчылары: Орлан Салчак, Маадыр

Куулар, Аяс Молдурушкун, Цэцэг Мунхбаатор (тренери Урана Нордуп-оол) 21 санныг; Улуг-Хем кожуунунун төлээлери: Түмөн Согпаяк, Эртине Донгак, Байыр Ооржак, Ай-Суу Монгуш (тренери Эдуард Даржаа) 14 санныг болуп, тустузунда ийиги, үшкү черлерге төлөптүг болганнар.

Маргылдааның кол судьязы Н.П.Шишигин бо чылгы маргылдааның дугайында түңнел сөзүңге мынчаар чугаалады: "2006 чылдың тиилекчилери элэди шыдыраачылар аразында бо чылын база артык күштүүн бадыткадылар, эр-хейлер. Ол ышкаш бо чылдың бир аядыышкыны ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунун ойнакчылары 14 санны ап, дөрткү черге үнгени болду. Олар Улуг-Хем кожуунунун төлээлери-биле хууда ужуражылгазында уттурупканнар. А 2007 чылдың тиилекчилери Чаа-Хөл кожуунунун өөреникчилери бо чылын чүгле 7 черни ээлдилер. Школачылар аразында шыдыраа оюнунун чамдык черлерде сайырап, хөгжүп, а өскелеринде

шала суларап турарын херечилеп турар-дыр... Оон ыңай Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Каа-Хем, Сүт-Хөл, Тере-Хөл, Тес-Хем кожууннарының элээди шыдыраачылары республика чергелиг "Ак терге" маргылдааларында барык чылдың-на кижип келбейн турары хомуданчыг. Бо болза үстүнде адаанывыс кожууннарда шыдыраа оюну сайзыравайн турары ол эвес, а ук кожууннарының өөрөдиге килдистериниң болгаш спорттун харыскалалыг ажилдакчылары, ада-иселер болгаш шыдыраага сундулуг кижилерниң дем чогуң-да ирги бе деп бодаар бис..."

Маргылдааның судьялары Артыш Чүлдүм болгаш Херел Сандай-оол оюннары мергежилди-биле удурттуп эрттирдилер. Тиилекчилерге 1-ги, 2-ги, 3-кү чергениң хүндүлүг бижиктерин болгаш өртекпиг барааннары өөрөдиге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының төлээзи А.Монгуш ты-выскан.

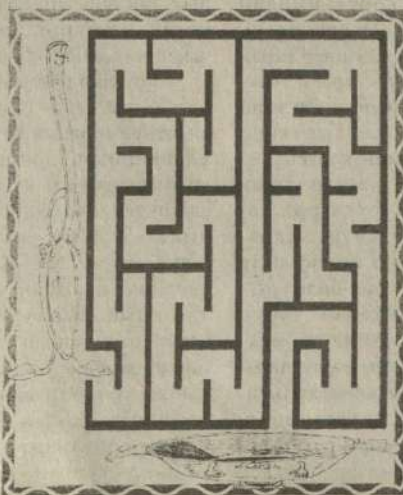
Күрү-Базыр САЛЧАК,
Россияның журналистер
эвилелиниң көжигүмү.

БОДАЧ, ТЫП, БОДАЛ КАГИ

Эргим уруглар!
Чемненир дээн омааштың
тавакка чедеринге дузалажыңар

СЫЛДЫСЧЫГАШ

"Океан-97" Бүгү Россия фестивалының дипломантызы, "Нонар-даш-2004" республика конкурсуун лауреады, Россияның Журналистер Эвилелиниң дипломантызы.

Тургузукчулары:

Тыва Республиканың парлаалга болгаш информатика талазы-биле күрүнө комитети, Тыва Республиканың инити болгаш профессионал өөрөдиге яамызы.

Кол редактор Александр ШОЮН

Редакцияның адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл, Красноярская кудумчузу, 100. Парлаалга бажыңы, 4-кү каът, кабинеттер 75, 76, 77, 79.

ФАКС 8(394) 22-2-06-17. Телефоннары: Кол редакторунуң — 2-06-17. Секретарь — 3-17-90. Килдистер — 3-17-87. Бухгалтериянык — 3-17-90.

Индекси 10013.

Тираж 3821 экз.

Чагыт №140.

Россия Федерациязының Парлаалы, телерадио-массалыг коммуникация херектеринин талазы-биле яамының Ортаагы Сибирье регионнар аразының девискээр эргедели "Сылдысчыгаш" солуну бүртүккүн. Херечилеги — Т-00015.

10 шакта. Херек кырында понедельникте 9.00 шакта. Редакция бижикел чүүлдерге, тырттырган, чураал чуруктарга, шуаук болгаш проза чогаалдарына сайгарылга кылбас болгаш оларны эзеринге деңир эгизтпес, авторлар-биле чагалажылга чорутпас.

Солуну ТР-ниң "Тываполиграф" күрүнениң унитарлыг буудурусчиге парлаан. (Кызыл, Щетинкина-Кривченко, 1) Парлаалгаже дузаары: график эзугаар понедельникте

Солуну РФ-тин парлаалга болгаш массалыг коммуникация херектеринин талазы-биле Агента-типелиниң деткимчези-биле үндүрүп турар.